

Ю. О. Трестер,
аспірант, Національна академія державного управління при Президенті України, м. Київ

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ БЕЗПЕКИ ДИТИНИ

Y. Trester,
graduate student, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF CHILD SAFETY

У статті досліджуються сутність безпеки дитини з позицій загальнофілософського бачення. З цих же позицій розглядається поняття дитинства, окреслюється необхідність ґрунтовного аналізу даної філософської категорії.

The nature of child safety from the position of general philosophical vision is investigated in the article. The author is considered the notion of the childhood and also outlined the necessity of a thorough analysis of this philosophical category.

*Ключові слова: дитинство, дитина, безпека дитини, загрози безпеці дитини, інтереси дітей.
Key words: childhood, child, child safety, threats to child safety, interests of children.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ТА ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Людство щодня намагається знайти відповідь на запитання стосовно мети свого існування, стосовно того, як досягнути найкращих умов життя для людей на планеті Земля, здійснювати пошуки сенсу життя. Такі філософські роздуми є не випадковими в житті людини, адже з давніх часів відбувався пошук тих ціннісних орієнтирів, які і ставали дороговказом у житті суспільств, націй, держав.

Одним з важливих напрямів філософських пошуків є намагання досягнути сутність дитинства як особливої форми розвитку людини. І хоча актуальність вказаної проблеми має загальнолюдський вимір, більшість наукових пошуків обмежені часовими проміжками, цивілізаційними факторами, використовуваними принципами наукових досліджень та поставленими цілями. Особливого значення у контексті дослідження сутності дитинства набуває проблема забезпечення безпеки дитини, створення сприятливих умов для життєдіяльності і розвитку дітей у світі.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ПРОБЛЕМАТИКОЮ ТА ВИДІЛЕННЯ НЕВИРШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Проблема забезпечення безпеки як соціальної категорії була і є об'єктом дослідження науковців, соціальних філософів, представників органів державної влади в різні часи. Зокрема окремі аспекти даного поняття у своїх працях розглядали Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс. Серед українських представників наукової думки щодо дослід-

ження сутності безпеки варто виокремити праці В. Абрамова, В. Горбуліна, А. Качинського, Д. Кучми, В. Ліпкана, Н. Нижник, Г. Ситника та інших. На нашу думку, більшість наявних праць розглядають загальні засади забезпечення безпеки людини, не досліджуючи питання безпеки дитини, загроз, що виникають протягом періоду розвитку та дорослішання дитини, державних механізмів, що здатні ефективно реагувати на негативні прояви у суспільстві по відношенню до дітей. Тому необхідно з філософських позицій розглянути вищевказані питання та проаналізувати сутність безпеки дитини в сучасному трактуванні.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ (МЕТИ) ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є дослідження сутності безпеки дитини з позицій загальнофілософського бачення.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА ЇХ ОБҐРУНТУВАННЯ

Наукові дослідження сутності дитинства, намагання досягнути глибину і складності даного поняття почалися ще в давні часи. Окремі питання даної проблеми у своїх працях піднімали Конфуцій, Аристотель, Джон Локк, Жан-Жак Руссо та інші. Проте актуальність дослідження та відносно давні терміни розробки даної тематики не зменшили запитань та проблем, які виникають у дослідників, що намагаються зрозуміти сутність дитинства як науково-філософської категорії.

В "Енциклопедії Сучасної України" (т. 7) дитинство трактується як проміжок життя людини від народження до юності. Дитинство є особливим фізичним, духовно-емоційним, соціальним і правовим станом людини [2, с.

628]. Поняття дитинства прийнято розглядати з різних аспектів, зокрема:

1. З юридичної точки зору:

а) відповідно до Закону України "Про охорону дитинства", дитинство — це період розвитку людини до досягнення повноліття, дитина — це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [3];

б) відповідно до ст. 6. Сімейного кодексу України: 1. Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. 2. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [7];

в) відповідно до Конвенції про права дитини ГА ООН: дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [4]. Окрім того, вік повноліття у різних країнах може бути різним: В Аргентині, Азербайджані, Монако, Намібії це — 21 рік, в Японії, Таїланді та Південній Кореї — 20 років, в Україні, Російській Федерації та в більшості країн світу — 18 років, в Непалі та Шотландії — 16 років, в Узбекистані — 14 років.

2. З погляду фізіології: дитинство — це період інтенсивного фізичного й психологічного розвитку індивіда, його підготовка до дорослого життя, зокрема й до головної функції — продовження виду, якій підпорядковані всі інші функції [2, с. 628].

3. З точки зору психології: дитинство поділяють на такі періоди: вік немовляти (від народження до 1-го року), раннє дитинство (1—3 роки), дошкільний вік (3—6 років), молодший шкільний вік (6—12 років), підлітковий вік (12—15 років). У міру свого психологічного розвитку дитина стає особистістю, здатною до самостійних дій на основі свідомо поставлених цілей. Тобто, від народження дитина не здатна свідомо визначати цілі діяльності, а значить не може формулювати власні інтереси, мотиви та стимули. Це означає, що дитина як людська істота має суттєві обмеження у формулюванні того, що для неї є корисним і бажаним, а що може нести загрози існування.

4. З точки зору демографічних процесів: категорія "дітей" дає можливість оцінити результати відтворення населення і спрогнозувати його перспективи. Верхньою межею дитинства відповідно до економіко-демографічного аналізу вважають вік трудової дієздатності, закріпленій законодавчо [2, с. 707].

Окрім того, є і нетрадиційні погляди на сутність дітей. Наприклад, на думку американського економіста Г. Беккера, який займався дослідженням сімейних процесів з точки зору ринкової економіки, діти є благами тривалого користування, які приносять переважно моральне задоволення. Їх виховання потребує значних капіталовкладень та уваги близьких родичів. З цим пов'язані і зменшення народжуваності у розвинених країнах, де дорожчим стає такий ресурс, як людський час. Як наслідок, "дорогий час" підвищує затрати на дітей та відповідно зменшує на них попит [1, с. 698].

Однак, така різностороння оцінка сутності дитинства та дослідження дитини як об'єкта наукового аналізу не сприяє утвердженню єдиного погляду на проблему. На нашу думку, основна причина такого стану справ криється в нерозумінні виключної ролі дитини у формуванні майбутнього людства. Зокрема більшість філософських словників та енциклопедій, які присвячені висвітленню філософської тематики і є базовими джерелами отримання інформації з питань філософії, взагалі не надають визначення сутності дитини та дитинства як суспільного яви-

ща. Більшість авторів вказаних видань починають глибокий аналіз із сутності людини як фізичної істоти. Так, в філософсько-енциклопедичному словнику "Человек" зазначається, що "людина — це особливий рід суцього (існуючого), найвища сходинка розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт соціального процесу, творець культури та історії" [9, с. 414]. Далі детально вказано на проблему походження людини, виокремлено значимі віхи в історії становлення сучасної людини, визначено особливості поведінки порівняно з поведінкою тварин, специфіку рівня розвитку, роль міфів у становленні людини тощо. Жодного слова в даній статті не присвячено дитинству як початку формування людини, зародження її фізичних та розумових здібностей, визначенню вікових особливостей становлення та розвитку дітей.

На нашу думку, відсутність понять "дитини" та "дитинства" у філософських словниках можна пояснити: по-перше, складністю наукового пізнання даного поняття, відсутністю усталених підходів та принципів аналізу, неспроможністю наукової думки досягнути всю глибину вказаної наукової проблеми; по-друге, нерозумінням в повній мірі важливості дослідження сутності дитини як першооснови досягнення та аналізу подальшої поведінки дорослої людини. Скоріш за все, ці причини потрібно розглядати комплексно, реально розуміючи, що чим далі людство намагається приховати всю складність та актуальність наукового аналізу дитинства, тим важче у майбутньому буде ідентифікувати загрози виживання людини у сучасному світі, тим складнішою стає система забезпечення національної безпеки держави, державного управління у сучасних умовах, ефективного використання дитини як майбутнього потенційного ресурсу для будь-якої нації.

Саме в такому ключі з'являється новий аспект щодо дослідження сутності дитини — забезпечення її безпеки. Не зрозумівши до кінця, ким є дитина, неможливо знайти механізми, що дозволять створити безпечне середовище для її життя. Можна довго сперечатись на предмет розуміння хто такі діти, як вони живуть, які потреби мають, але в результаті дослідники обов'язково мають прийти до питання забезпечення безпеки дитини як першооснови виживання людини в суспільстві.

Безпека завжди була базовою категорією, від якої відштовхувались у наданні оцінки тих чи інших умов для життя людини. Від початку зародження людства і до сьогодні це питання не втрачає своєї актуальності, лише змінюються форми його розуміння та прояву. На нашу думку, неможливо з філософської точки зору зрозуміти сутність дитини як суспільної істоти, не розглянувши філософські аспекти забезпечення її безпеки як необхідної умови розвитку людства взагалі.

Безпека — категорія, що має власне визначення та філософський зміст. Зокрема безпека — це певний стан системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість (стабільність), здатність до ефективного функціонування і прогресивного розвитку, а відтак — можливість надійного захисту усіх її елементів (підсистем) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій [6, с. 28]. Зрозуміти сутність безпеки неможливо без відчуття небезпеки. З філософської точки зору ці два поняття перебувають у тісному діалектичному зв'язку. Крім того поняттями, через призму яких розкривається сутність безпеки є загрози, стабільність, нестабільність, цінності, інтереси тощо. Саме через смислове наповнення цих категорій необхідно розглянути питання безпеки дитини, як такі, що стають ключовими для розвитку дитини і людства в цілому.

Поняття або ж відчуття небезпеки для дитини має дещо відмінне змістове наповнення, ніж для дорослої людини. Як зазначає Ситник Г. П., "існування будь-якої живої істоти залежить від того, як вона може виявляти та оцінювати чинники (у тому числі зовнішнього середовища), що загрожують її фізичному існуванню" [6, с. 17]. Діти, незалежно від обставин, здебільшого не здатні виявити та оцінити такі чинники, а тому вони не можуть свідомо протистояти загрозам життю, здоров'ю, існуванню тощо. Джерелом небезпеки для дитини в першу чергу можуть бути батьки, тобто ті особи, що мають забезпечувати їх безпеку. Особливо актуальною дана теза є для дітей найменшого віку, які в силу фізичних обмежень не здатні протистояти будь-яким проявам небезпеки взагалі. З часом дитина стає менш залежною від батьків фізіологічно, але на передній план виходить залежність матеріальна та емоційна. Харчування, одяг, житло, речі першої необхідності — це все є результатом діяльності батьків або опікунів, які мають гарантувати дитині їх надання до повноліття.

Фактори безпеки-небезпеки для кожної дитини — це суб'єктивні фактори, яка є характерними для кожної окремої сім'ї. Але це не означає що не може бути універсальних факторів однакових для всіх родин. Варто відзначити дуалізм — саме сім'я одночасно є і джерелом загроз, і тим соціальним інститутом, що зобов'язаний протистояти цим загрозам і захищати дитину. Вірогідність реалізації загроз у кожній родині різниться і це залежить від багатьох факторів. Саме тому задля забезпечення безпеки дітей необхідно кожну сім'ю оцінювати на предмет відповідності безпечним умовам життя дитини, наявності різних загроз, що можуть негативно впливати на життя і розвиток дитини. Важливо зрозуміти, що джерелом загрози для дитини можуть бути навіть батьки (опікуни) та члени сім'ї: дідусі, бабусі, брати, сестри тощо.

Протидіяти небезпеці або загрозам можуть: сама дитина з певного віку, батьки та держава, що має бути гарантом забезпечення безпеки кожної дитини. Від народження необхідно поступово вчити дитину розрізняти загрози своєму існуванню: шкідливі продукти харчування, ввічкнені побутові прилади, небезпека відкритих вікон, агресія та насилля з боку членів сім'ї та сторонніх осіб, знущання однолітків, різні дискримінаційні прояви у суспільстві тощо. Однак головну відповідальність за забезпечення безпеки дитини мають нести органи державної влади. Держава повинна визначити чіткі механізми захисту безпеки дитини, а саме: обмеження негативного впливу на дитину з боку батьків та опікунів (насилля, шкідливі звички, байдужість і бездіяльність тощо), чітка регламентація діяльності установ та організацій, що відносяться до сфери забезпечення безпеки дитини (виховні, освітні, медичні заклади), розробка нового та удосконалення вже існуючого нормативно-правового законодавства, що сприяє регулюванню сфери дитинства.

Першочерговим завданням держави має бути виявлення та оцінювання чинників, що загрожують безпеці дитини на кожному етапі її життя. Тому необхідно зафіксувати законодавчо такі етапи і відповідно визначити норми та умови безпечного життя в кожному періоді.

Сприйняття небезпеки чи безпеки має суб'єкту та об'єктивну форми. Небезпека є суб'єктною формою оцінки дії через заперечення суб'єктом його природного існування. Тому по своєму об'єктивному змісту небезпекою є заперечення власного буття суб'єкта. Дана оцінка покликана спонукати суб'єкта до активних дій щодо самозбереження. Об'єктивний характер небезпеки визначається у

формі суб'єктного визначення і тут необхідно розрізняти об'єктивні передумови виникнення небезпеки [6, с. 20].

Саме суб'єктна форма розуміння небезпеки в подальшому сприяє неадекватній оцінці даного явища. Небезпека полягає у тому, що суб'єкт починає діяти виходячи зі своїх уявлень про небезпеку, а не з об'єктивної реальності, тобто реальної небезпеки [6, с. 27]. Однак за таких умов постають нові запитання: як зрозуміти принципи об'єктивної реальності, яким чином можна об'єктивно визначити безпечні умови для життя дітей тощо. Нині дорослі (батьки, опікуни) мають основні права і можливості щодо визначення необхідних і безпечних факторів розвитку дитини. Але чи можна бути впевненим, що дорослі дійсно об'єктивно оцінили навколишнє середовище, проаналізували всі можливі загрози життю і здоров'ю дитини, чітко визначили межі безпечного середовища тощо. Допустивши помилку, дорослі піддають небезпеці майбутнє дітей на різних рівнях розвитку їх особистості — від визначення стратегічних цілей, до прийняття ситуативних рішень в конкретних умовах.

Сучасний світ характеризується стрімким розвитком інформаційних технологій, засобів комунікації, способів отримання даних та їх інтерпретації. Науковцями доведено, що діти мають здатність швидше пристосовуватись до нових умов життя, ніж люди старшого покоління, дитина підсвідомо адаптується до ноу-хау в той час, коли дорослі починають їх аналізувати, оцінювати і досить часто сприймати негативно. Тому дорослим потрібно здійснювати пошук способів адаптації до тих загроз безпеці дитини, які стали надбанням сучасності, необхідно напередженню розробляти механізми захисту дітей в умовах розвитку інформаційного суспільства.

У той же час, об'єктивної оцінки потребують і ті загрози безпеці дитини, що добре знані у світі. Джерелом таких загроз є дорослі громадяни і держава. До них, у свою чергу, відносять: військові конфлікти (рішення про які приймаються на рівні держави), природні катаклізми, точніше неспроможність державних інститутів забезпечити швидку реакцію на них та захистити дітей, допущення грубих помилок у системі контролю за харчуванням дітей, громадськими організаціями, що опікуються розвитком дітей, дошкільними та шкільними закладами, де часто порушуються права дітей. У багатьох країнах світу здійснюється систематична боротьба з розповсюдженням дитячої порнографії, алкоголю, тютюнових виробів, наркотичних засобів тощо. На жаль, ця боротьба є часто неефективною в сучасних умовах, що становить загрозу життю і здоров'ю дітей.

Визначення загроз безпеці дитини має відштовхуватись від аналізу сутності її інтересів. Інтереси є тим інструментом, що формує середовище життєдіяльності людини та дитини. За визначенням Герасимчука А.А., "інтерес — це форма прояву потреби, що скеровує суб'єкт на усвідомлення мети діяльності; це спосіб відношення соціального суб'єкта до необхідних умов існування, що виражається в прагненні створювати і використовувати ці умови" [8]. Інтереси дитини — це абстрактне поняття, яке досить складно поєднати з усвідомленою діяльністю дітей. У науці не існує відповіді на питання стосовно того, коли дитина починає діяти усвідомлено, коли вона розуміє сенс життя, власні потреби і механізми їх задоволення. Ще одним протиріччям є існування інтересів дитини і паралельно інтересів дорослих, які теж можуть вступати в суперечність. Батьки часто змушують дітей займатись музикою, живописом, співами чи певним видом спорту, не цікавлячись, чи хоче цього дитина. Батьки чи опікуни змушують дітей ходити до школи, хоча інтереси дітей у

цей момент можуть бути зосереджені на грі або іншій формі розваги. Це звичайно суперечить інтересам дитини, однак має значення для майбутнього і дитини, і держави в цілому. Тому необхідно зрозуміти, хто визначає інтереси дітей та інтереси дорослих, хто їх корегує, зважаючи на життєві обставини, рівень життя, географічні умови, релігійні постулати тощо.

Варто зауважити, що формувати інтереси дітей можна на основі ціннісних орієнтирів, що домінують в суспільстві. Структурна схема системи національних цінностей, на думку Ситника Г.П. та інших науковців, має складатись з таких елементів: цінності індивіда, цінності держави, цінності суспільства. Загалом вони поділяються на природні та соціальні [5, с. 61]. Проте, на нашу думку, цю схему необхідно доповнити ще одним елементом — цінності дитини, що визначають пріоритети розвитку дітей.

Насамкінець, як зазначає Шушківський А. І., "роль дитинства у розвитку людини не вичерпується біологічним дозріванням, а передбачає формування готовності до участі у суспільному житті. Протягом дитячого періоду відбувається становлення майбутнього члена суспільства шляхом соціалізації та в процесі інтеграції субкультура дитини і дорослого" [2, с. 628]. Тому людство має реально розуміти власну залежність від дитинства, сприймати дітей як умову подальшого свого існування та єдиний спосіб розвитку і все це досліджувати через призму забезпечення безпеки дитини на всіх рівнях її життєдіяльності.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

У результаті проведеного наукового аналізу необхідно зробити наступні висновки. Дитинство як філософська категорія в сучасних умовах має різні форми інтерпретації та розуміння. Її сутність розглядають з юридичної, фізіологічної, демографічної точки зору, через дослідження психології дітей. Це призводить до різного бачення категорії "дитинства" науковцями, при цьому не існує праць, які б розкривали проблеми забезпечення безпеки дітей.

Безпека — категорія, що має власне визначення та філософський зміст, розкриття якого є можливим через дослідження загроз, інтересів, цінностей суспільного життя. У сфері забезпечення безпеки дитини саме батьки є основним суб'єктом забезпечення безпеки для дітей і в той же час основним джерелом небезпеки для дитини. Визначати особливості функціонування окремих сімей має держава, метою діяльності якої є розробка та впровадження державних механізмів забезпечення безпеки дитини.

У системі забезпечення безпеки дитини інтереси дітей та інтереси батьків можуть мати суперечливі форми прояву. Причинами цього здебільшого є нерозуміння сутності категорії "інтереси" з точки зору філософського осмислення, з боку наявних правових та управлінських механізмів забезпечення безпеки дитини.

Виходячи з вищесказаного, подальші наукові дослідження спрямовані на виявлення змістового наповнення сутності "безпека дитини", визначення загроз безпеці дітей, дослідження інтересів дітей та інтересів дорослих, шляхів їх узгодження тощо.

Література:

1. Беккер Г.С. Экономический взгляд на жизнь. Нобелевская лекция 9 декабря 1992 г. / Г.С. Беккер // Мировая экономическая мысль сквозь призму веков: в 5 т.

— М.: Мысль, 2004. — Т. V. Всемирное признание. Лекции нобелевских лауреатов. — Кн. 1. — С. 688—706.

2. Енциклопедія Сучасної України. У 25-ти томах. Том 7: Г-Ді — Київ: Національна академія наук України, 2007. — 708 с.

3. Закон України "Про охорону дитинства" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

4. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021

5. Ситник Г.П. Національна безпека України: теорія і практика: Навчальний посібник / Г.П. Ситник, В.М. Олуйко, М.П. Вавринчук. — За заг. ред. Г.П. Ситника. — Хмельницький; Київ: Вид-во "Кондор", 2007. — 616 с.

6. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник. — К.: НАДУ, 2011. — 730 с.

7. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

8. Соціологія: навчальний посібник / А. А. Герасимчук, Ю.І. Палеха, О.М. Шиян. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. — 245 с.

9. Человек: философско-энциклопедический словарь / Рос. акад. наук, Ин-т человека; [под общ. ред. И.Т. Фролова]. — М.: Наука, 2000. — 516 с.

References:

1. Bekker, G.S. (2004), "Economic outlook on life. Nobel Lecture, December 9, 1992", *Vsemirnoe priznanie. Lekcii nobelevskih laureatov*, vol. 1, pp. 688—706, *Mysl'*, Moscow, Russia.

2. NANU (2007), *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. U 25-ty tomakh. Tom 7* [Encyclopedia of Modern Ukraine. The 25 volumes. Volume 7], *Natsional'na akademiia nauk Ukrainy*, Kyiv, Ukraine.

3. The official site of Verkhovna Rada of Ukraine (2001), Law "On Protection of Childhood", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (Accessed 15 April 2014).

4. The official site of Verkhovna Rada of Ukraine (2000), "Convention on the Rights of the Child", available at: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (Accessed 15 April 2014).

5. Sytnyk, H. P. Olujko, V. M. and Vavrynychuk, M. P. (2007), *Natsional'na bezpeka Ukrainy: teoriia i praktyka* [National Security of Ukraine: Theory and Practice], *Vyd-vo "Kondor"*, Kyiv, Ukraine.

6. Sytnyk, H.P. (2011), *Derzhavne upravlinnia u sferi natsional'noi bezpeky (kontseptual'ni ta orhanizatsijno-pravovi zasady)* [Public administration in the sphere of national security (conceptual, organizational and legal framework)], *NADU*, Kyiv, Ukraine.

7. The official site of Verkhovna Rada of Ukraine (2002), "The Family Code of Ukraine", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (Accessed 15 April 2014).

8. Herasymchuk, A. A. Palekha, Yu.I. and Shyian, O. M. (2004), *Sotsiologhiia* [Sociology], *Vyd-vo Yevrop. un-tu*, Kyiv, Ukraine.

9. Frolov, I. T. (2000), *Chelovek: filosofsko-jenciklopedicheskij slovar'* [Man: philosophical encyclopaedic dictionary], *Ros. akad. nauk, In-t cheloveka Nauka*, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2014 р.